

16. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 224 с.

17. Латинско-русский словарь. Около 50000 слов. Изд. 2-е, переработ. и доп. – М., Русский язык, 1976. – 1096 с.

18. Польско-русский словарь. Около 35000 слов. Изд. 3-е, стереотип. – Москва – Варшава: Русский язык – Ведза Повшехна, 1980. – 840 с.

Юрій Ночовний (Полтава), аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Малюнок-схема головної вулиці Лубен: маловідоме джерело історії ратушного міста Гетьманщини XVIII століття

На межі тисячоліть в українській історичній науці значно активізувалися історико-краєзнавчі дослідження, які базуються на ретельному вивченні архівних документів.

Питаннями історичного розвитку поселень доби Гетьманщини в дореволюційні часи займалися О. Лазаревський, Ф. Гумілевський, М. Арандаренко, Д. Багалій та ін. Монографічних досліджень окремих поселень виявлено мало. Серед них варто згадати праці О. Лазаревського про Батурин [10], І. Курилова про Ромни [8].

Про системи розселення XVII – XVIII ст. дають деяке уявлення видання історико-географічного характеру: «Записки о Полтавской губернии» М. Арандаренка [1], «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» О. Лазаревського, опубліковані матеріали «Генерального следствия о маетностях» кількох лівобережних полків 1729 – 1731 рр. та «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського [15].

У XX ст. історіографія українських міст збагатилася монографіями О. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.» (1963) [9] та Л. Пляшко «Подорож до міста XVIII ст.» (1980) [12].

Сучасні дослідники приділяють увагу окремим містам Гетьманщини. Так, плани Глухова XVIII ст. дослідив В. Ленченко [11], Батурина — С. Дегтярьов [6]. Комплексні дослідження проводив В. Вечерський [4]. На важливості застосування картографічних джерел для всебічного дослідження процесів формування українських земель на основі територіально-демографічної статистики, їх заселення і господарського освоєння наголошує Б. Галкович [5].

Докладні плани міст на Лівобережжі почали складати лише з початку XVIII ст. для потреб централізованої московської влади. Розвиток картографії був пов'язаний із діяльністю західноєвропейських військових інженерів на російській службі [3, 20].

Перша відома нам серія топографічних планів міст Північного Лівобережжя пов'язана з подіями Північної війни і бойовими діями в Україні впродовж 1708 – 1709 рр.

Інша серія планів міст Гетьманщини пов'язана з реконструкцією і посиленням бойової потуги фортець після Північної війни. Найбільша увага приділялася Полтаві [3, 31].

В середині XVIII ст. характерною особливістю планів полкових міст Гетьманщини є те, що в докладній легенді перелічено всіх власників садиб на терені міста. Це було викликано не лише фіскальними потребами, але й необхідністю підрахувати, скільки садиб і які саме можуть підлягати знесенню в разі розширення чи модернізації міських укріплень. За цим принципом в 1740 – 1760-х роках було складено плани Прилук, Глухова, Стародуба, Гадяча, Лубен у супроводі легенд на 600 – 700 позицій.

Дані плани становлять цінне джерело знань про населення міст Гетьманщини, його етнічний склад, заняття, умови життя, майновий стан тощо. Зокрема, план Лубен дає змогу із статистичною точністю судити про розпланувальну структуру садиб різних верств міського населення та про об'ємно – просторові особливості безповоротно втрачених церков XVII – XVIII ст.

Показовою є та обставина, що серед авторів згаданих планів бачимо вже не тільки іноземців (обер-квартирмейстера Магнуса фон Ренне, автора плану Глухова 1750 р.), але й українців — людей місцевих, добре обізнаних з конкретною ситуацією. Так, план Гадяча і Лубен складав Петро Кулябка з відомого роду лубенських міщан [3, 32].

Якісно відмінна від попередніх серія планів пов'язана з діяльністю в Україні видатного фортифікатора Данила де Боскет [13]. У 1740-х роках під керівництвом Д. де Боскет проводилися широкомасштабні проектні роботи щодо реконструкції фортець Середньої Наддніпрянщини і Північного Лівобережжя, укріплень полкових і сотенних міст. На планах фіксувалися наявний стан та проектні пропозиції міських фортець. Таким чином, було розроблено фіксаційно-проектні плани Глухова, Гадяча, Орлика, Кременчука, Лубен та багатьох інших міст [3, 34].

Метою цього дослідження є огляд картографічного джерела з історії міста Лубен, що зберігається у фонді Головної військової канцелярії №51 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі— ЦДАУК), та визначення його джерельної цінності.

Авторство малюнка – схеми головної вулиці Лубен належить полковнику Івану Кулябці (1757 – 1770 рр.) і датований 1758 р. під назвою «План короткимим расписанием комор шинковых крамниц церкви Соборной и колоколни и полковой канцелярии и ратуши сотенной, и главной полковой аптеки в городе Лубнах находящихся» [14] з особистим підписом полковника І. Кулябки. На ньому зображена центральна вулиця міста і в графічному виконанні промальовано кожен об'єкт з зазначенням відстані між ними. Під малюнком іде пояснення до графічних зображень будівель.

Місто XVIII ст. – це особливе поселення, з специфічною топографією, з значною густотою населення; в ньому зосереджені товарообмін, ремісничє виробництво, інститути влади та релігійні центри. Воно складалося з різних частин,

що органічно взаємодіяли між собою. Серцем міста була центральна вулиця і площа, де вирувало економічне, громадське, адміністративне та релігійне життя.

Міська площа поділялася на земельні ділянки, зайняті під комори та лавки, і називалися відповідно «коморні місця» та «лавочці місця». Комори на таких ділянках розташовувалися одна біля одної рядами, а інколи — під прямим кутом. Площа такої ділянки коливалася в межах 11 – 35 м².

Опис такої ділянки (крамної) в Ніжині подає Л. Пляшко: «в крамном малом ряду в ширину от коморы райца Федора Андреевского до переулку, идучего к гончарному ряду под самыми коморами, кроме ляды 3 аршина и 8 вершков, а с другой стороны в ширину ж... 3 аршина и 3 вершка, а в длину, начавши от коморы Гаврилы Озерского повзь переулк до малого крамного ряду 7 аршин и 10 вершков» [12, 60]. У менших містах, таких як Лубни, коморні місця були значно більшими. Їх вимірювали не аршинами, а сажнями, і між ними часто лишалося досить вільного місця.

Торгова комора будувалася з дерева, в основі конструкції містилася кліть. В джерелах можна зустріти такий опис комори як «кліть шинковая». Вочевидь, комори робили рубленими, могли бути мазанки, а іноді — кам'янки.

В описах часто вказується на кількість вікон в торгових коморах. На думку Л. Пляшко, вони відповідали розміру кліті й були, очевидно, одиницею виміру якогось об'єму. Кількість вікон повинна була засвідчити добробут господаря. Так, виборний козак Іван Ковтун з міста Золотоноша мав на базарі шинкову рублену комору на два вікна. Сотничиха Тетяна Копцевичева з Переяслава мала комору на три вікна, бунчуковий товариш з цього ж міста – на чотири вікна. Подекуди зустрічаються комори на шість вікон [12, 61].

На план-схемі центральної вулиці Лубен зображено «комори шинкові і крамні» на шістнадцять вікон і п'ять дверей [14]. Можна зробити припущення, що на малюнку схематично зображено всі торгові ряди.

Ринок у ранньомодерному місті по периметру був забудований цеховими будинками, торговими дворами і житловими подвір'ями. Господарі використовували вигідне розташування своєї садиби універсально, як житло, майстерню і як торгове місце. Такий спосіб використання будь-яких будинків вважався нормою, добрим тоном у місті XVIII ст. [12, 62].

Адміністративне та громадське життя також зосереджувалось на ринковій площі. Міста Гетьманщини поділялися на дві групи: привілейовані (магістратські) та ратушні [2, 33]. Магістратські міста користувалися Магдебурзьким правом, яке протягом другої половини XVII – XVIII ст. підтверджувалося або надавалося гетьманським правлінням і царським урядом. Другу групу становили міста, що не користувалися Магдебурзьким правом і значною мірою підлягали старшинській адміністрації [7, 12]. В магістратських і ратушних містах поряд з полковою адміністрацією діяв і цивільний міський уряд на чолі з вйтом, бургомістром та іншими посадовими особами.

Будівля ратуші мала не велику кількість приміщень і подекуди нагадувала звичайну хату. Більшість будинків сотенних ратуш будувалася з дерева, деякі – з цегли. У центрі ринкової площі Лубен розміщувалися подвір'я полкової та

сотенної канцелярій. «Ратуша сотенная ...од колоколни саженой десять»¹, можна висловити припущення, що відстань між ратушею та колокольнею становила 21,34 метри. та «Канцелярия полковая до них же комор разстоянием саженой будет до двух целых» [14]. На малюнку сотенна ратуша і полкова канцелярія зображена на один вхід, шість вікон і два димарі, з чого можна зробити висновок, що будівлі склалися мінімум з двох приміщень (покоїв).

Для міст Гетьманщини XVIII ст. було характерне таке розташування культових споруд. В центрі міста розміщувалася головна (соборна) церква, а в інших частинах – приходські. У Лубнах були церкви Святої Трійці (Троїцька), церква Святої великомучениці Варвари (Варваринська), Трьохсвятська та Соборна церква Різдва Пресвятої Богородиці яка розташовувалася на майдані. Як і більшість культових споруд того часу церкви були дерев'яними, тому не один раз зазнавала руйнувань від пожеж і перебудовувалися.

Соборна Різдва Пресвятої Богородиці церква докладно зображена на малюнку «...церков Соборная в которой еще будто что новозделанной тепер разстоянием комор крамнихсаженя» [14] разом з колокольнею «Колоколня од комор шинкових саженой полтора» (3, 201 метри).

На початку XVIII ст. в Лубнах було побудовано польову аптеку, яка відображена на документі. Вона розташовувалася поблизу Соборної церкви, між храмом та будинками городян.

Житлові будинки в тогочасному місті були переважно дерев'яні, про це згадують в своїх спогадах мандрівники, що відвідували міста Гетьманщини, та численні свідчення сучасників про постійні пожежі. У легенді до малюнку автор описує зображені житла простих городян так: «разных обывателей густые дома ветхие по обоим сторонам перспективы находящиеся, с которыми дома и аптека в той линии состоит» [14]. З цього уривку ми можемо зробити висновок, що будинки розташовувалися досить близько один від одного і мали досить непрезентабельний вигляд.

Таким чином, слід констатувати, що малюнок-схема головної вулиці Лубен є важливим джерелом з історії ратушного міста. Він дає уявлення про просторову локалізацію та зовнішній вигляд головних об'єктів міста. Всебічне вивчення даного джерела дає можливість детально дослідити процеси територіальних, адміністративних, господарських та культурних змін міста як територіальної одиниці.

Джерела та література

¹ У XVIII ст. відбулась уніфікація метрології в Гетьманщині відповідно до російських стандартів, адже вже на початку XVIII ст. російська адміністрація була зацікавлена в упорядкуванні мір. У 1736-1742 рр. працювала "Державна комісія мір та ваги", котра опікувалась уточненням мірчих стандартів та поширенням їх по всій імперії. Відтоді на Лівобережній Україні почали використовувати казенний сажень. Казенний сажень становив – 213,36 см.

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть 3: Описание городов, местечек и селений. – Полтава, 1852.
2. Багалеї Д.І. Магдебургське право в Лівобережній Малоросії/Д.І. Багалеї // Журнал министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – Отд. 2. – С. 1-55.
3. Вечерський В.В. Історіографія архітектури і містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССХІІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 18–53.
4. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII -XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.105-121.
5. Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Украинский исторический журнал. №9. - 1971. - С.138-145.
6. Дегтярьов С. І. Маловідомий опис м. Батурина 1760 р.// <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/214/1/10dsimob.pdf>
7. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.
8. Курилов И. Роменская старина: В 4-х частях. – Ромны, 1898. – 345 с.
9. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 388 с.
10. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. VI, отд.2. – С. 105 – 122.
11. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII ст. // [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2009_13/S\(223-240\).pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2009_13/S(223-240).pdf).
12. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. – К., 1980. – 152 с.
13. Сіткарьова О. Військовий інженер генерал аншеф Данило де Боскет // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Spdr/2008_5/PDF%5CSP-5_2008_p-275-294_Sitkareva.pdf.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1818.– Арк.5.
15. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

Оксана Коваленко (Опішне Полтавської області), доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук

Цехи полтавського полку першої чверті XVIII ст.

Світ ремісничих цехів Лівобережної України XVI-XVIII ст., за незначним винятком, залишається малодослідженою ділянкою історичних знань. У зв'язку з цим необхідним є вивчення організаційної побудови, діяльності, розвитку у часі, соціального складу ремісничих цехів, їх взаємовідносин із містом та державою. Окремі аспекти видаткової політики цехів Гетьманщини та Києва досліджувалися ще на початку століття П. Клименком, К. Лазаревською, А. Єршовим. За радянської доби вийшла значна кількість праць, дотичних соціально-економічній історії, в яких історія цехів